

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР (1945-1964 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

А.В. Савічев

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані студії радянських та сучасних науковців щодо повсякденного життя української радянської еліти. Приділено увагу системі пільг та привілеїв вищої партійної номенклатури УРСР, рівню заробітної плати радянських чиновників, системі заохочення, а також забезпеченню житлом та транспортом.. Зазначено, що в сучасній «повсякденній» історіографії бракує якісних досліджень щодо побуту радянської еліти України, її проблем та переживань. Дослідники, а це переважно молоді вчені, які працюють над дисертаційними проектами або нещодавно їх захистили, воліють залишатися на описовому рівні, тяжіють до надмірної фактографічності.

Ключові слова: історіографія, повсякденне життя, номенклатура.

Історіографія історії повсякденності відноситься до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Інтерес до історії повсякденності зростає в Європі, і перші праці цього напрямку з'являються в Росії, українські історики також проявляють зацікавленість новою методологією. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Нова тематика досліджень досить часто піддається критиці, в першу чергу від представників «соціально-історичної науки», з якої, по суті, відокремлена історія повсякденності.

Із поширенням ідей історії повсякденності на ґрунт вітчизняної історії відбувається конкретизація її предмета. Спостерігаємо унікальне, але цілком зрозуміле і пояснюване явище – зарубіжні дослідники, які володіють методологією історії повсякденності, творять цілі серії книг про радянську повсякденність. У 2001 р. в

Москві у серії «Радянська історія в зарубіжній історіографії» вийшли дві монографії Шейли Фіцпатрік – «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» [1] і «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: село» [2]. Автор аналізує основні групи підходів до визначення предмета історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності.

Організаційно-політичні особливості номенклатурної системи, котра оформилася в Радянському Союзі ще в перші роки радянської влади та набула інституціонального вигляду напередодні Великої Вітчизняної війни, породили й особливий тип управлінця-чиновника. В світовій практиці досі не було аналогів такого типу апаратного виконавця волі режиму, реалізатора владної парадигми, який породила більшовицька диктатура.

Метою даної розвідки є аналіз літератури щодо становища партійно-державного чиновництва в повоєнні роки, коли не просто відбулося відновлення довоєнного статусу номенклатурно-апаратної форми управління, а й сталися суттєві органічні зміни в її побудові, у статусі бюрократичного апарату загалом.

Особливостям формування наділеної привілеями та пільгами номенклатурної верстви присвячено чималу кількість публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Щоправда в більшості випадків слід вести мову про опосередковане висвітлення проблеми в контексті тем, присвячених особливостям пізнього сталінізму в Українській РСР, у дослідженнях хрущовської доби.

Найперші з них було опубліковано ще в період 1950-х - початку 1960-х років, тобто в час, котрий ми аналізуємо. Роботи таких дослідників як В. Биков [3], А. Зверев [4], П. Морозова [5] носять офіційний характер. Їх основна ідея – велика відповідальність партійного робітника перед радянським народом. Примітно, що П. Морозов у своїй роботі вже допускає деякі привілеї для партійних сановників.

Після втрати М. Хрущовим влади настала пауза в історичних розвідках як хрущовського періоду історії загалом, так і питань, пов'язаних із функціонуванням номенклатури в післясталінські роки. Аж до другої половини 1980-х років серйозних праць вітчизняних істориків із нашої проблеми практично не з'явилося. Однак серед опублікованого відзначимо кілька серійних документальних збірників тематичного порядку, з яких можна почерпнути певні дані для вивчення становища чиновництва в повоєнне двадцятиріччя, а також окремі праці з проблем партійного та радянського будівництва. Наприклад Л. Леонова у роботі «Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях» у деяких місцях торкається побуту партійних функціонерів повоєнного періоду [6]. У той час Е. Разумов уривками пригадує побут відповідальних робітників апарату ЦК у період «відлиги» (в контексті твору автор називає цей період теж повоєнним).

Питання діяльності радянських управлінців відображено в роботах, виданих за межами СРСР. Більшість із них з'явилася у нас із часом, коли це стало можливим. Побут та життя середньостатистичного радянського чиновника відображене у книзі М. Восленського «Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза» [7], Е. Кулевів в роботі «Народный протест в хрущевскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР» в алегоричній формі розповідає про соціальні протиріччя у Радянському Союзі доби «відлиги» [8].

Багатий фактичний матеріал щодо повсякденного життя радянської номенклатури УРСР, системи пільг та привілеїв представлено у колективному виданні «ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953» [9]. Так, згідно з архівними даними зазначено, що на час закінчення війни матеріально-побутове забезпечення номенклатури відбувалося на підставі постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. «Про постачання керівних робітників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій». Постанова поділяла зазначені групи

службовців на 3 категорії, відмінності між якими полягали у ступеню забезпеченості. Секретарі, завідувачі відділами обкомів і секретарі міськкомів отримували «ліміти», тобто безкоштовний промисловий і продуктовий набір. Доповнення до продовольчої картки у вигляді м'ясо-рибних продуктів, жирів, цукру і кондитерських виробів отримували віднесені до другої категорії (завідувачі секторами і інструктори обкомів, завідувачі і заступники завідувачів міськкомів і міських райкомів). Завідувачі секторами, інструктори, лектори, лектори і пропагандисти міськкомів і міських райкомів, які складали третю категорію, отримували лише обід по невисокій нормі.

Зазначена постанова не торкалася номенклатури районного масштабу, яка, очевидно, будучи близькою до виробничого сектору, мала самостійно шукати додаткові джерела існування. Вивчаючи архівні данні російських та українських фондів український вчений, В. Крупина зазначає, що обстановка воєнного часу впливала на забезпечення керівних і відповідальних працівників. Виникали перебої у постачанні складників наборів, нерідкими були випадки заміни одних компонентів іншими. Доповідна записка фіксувала перебої з постачанням тих чи інших товарів, причому вже 1946 р., тобто по закінченні війни. Закінчення війни ліквідували надзвичайний характер роботи номенклатури і потреба додаткових наборів відпала.

Заробітна платня українських партробітників стала об'єктом кількох досліджень інших вчених. Так, М. Герасимова в дослідженні повсякденного життя населення Донбасу у 1945-1953 рр. наводить такі данні заробітної платні на початку 1950-х: службовці стали отримувати 400-700, вчителі та лікарі - 700-1000, промислові робітники - 600-1200, а малокваліфіковані робітники - 250-400 руб. Якщо порівняти, то рівень офіційних посадових окладів керівників УРСР (за винятком керівництва Академії наук) не мав великого розриву з середньою зарплатою в суспільстві, особливо зважаючи на статус постів, які вони обіймали. Це нагадує практику партмаксимуму, запровадженого у 1922 р., коли офіційні грошові прибутки владної еліти прив'язувалися до зарплатні індустріальних робітників. На думку еліти, це співвідношення повинно було слугувати найкращим доказом «народності» влади та її безкорисливого служіння суспільству [10].

О. Штейнле з цього приводу пише, що така практика була можлива тому, що попри показну зарплату республіканське керівництво мало як систему додаткових грошових виплат (суворо засекречену), так і цілісне матеріальне забезпечення. Тож офіційна ставка перетворювалася на своєрідні «кишенькові гроші» - частину прибутку, що не відіграє ключової ролі у забезпеченні людини необхідним.

Відомий дисидент М. Руденко, що працював протягом повоєнних років у комсомольському апараті на видачі зарплат, звертає увагу на виплати «у конверті». Найбільш поширеними вони були в партійному апараті, де традиційно отримували 105 крб. дотації. Однак, як свідчать численні джерела, додаткові таємні виплати (попри офіційні «за вислугу», «за стаж» тощо) практикувалися в усіх ланках системи управління. «Номенклатурний працівник, - згадував Микола Данилович, - мав дві заробітні платні. Одну легальну, за яку він розписувався в загальній відомості серед своїх не номенклатурних колег, а другу таємну, про яку було відомо лише номенклатурним. <...> Щомісяця в обумовлений день я заходив до кабінету головного бухгалтера цього наймогутнішого на Україні видавництва Радянська Україна й отримував спеціально виготовлений конверт, за який розписувався в таємній відомості. Не буду брехати, що ця процедура була мені неприємна. Головбухом тоді був статечний, лисоголовий Ямпольський, який не просто видавав конверт із грошима, а здійснював священний обряд. Його обличчя робилося поважним, можна сказати, державно значущим, наче то був не головбух видавництва, а принаймні міністр фінансів» [11].

Окрім грошових виплат, номенклатурна еліта повоєнної України перебувала на державному забезпеченні як продуктами, так і товарами широкого вжитку. Цей вид матеріальних пайків отримав назву «продуктове та промтоварне постачання» і становив одну з найбільш вагомих складових прибутку керівників. Л. Ковпак в книзі «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.» зазначає, що згідно з постановою РНК СРСР «Про постачання керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарчих та профспілкових організацій» (12 липня 1943 р.) встановлювалися три головні категорії керівників, кожній з яких відповідав певний продуктової пайок [12]. Представники владної верхівки УРСР потрапили до першої категорії, що забезпечувалася за підвищеними нормами. Для них передбачалися сніданки, літерні обіди «А» та «Б», сухі пайки. Ці літерні обіди призначалися для досить широкого кола управлінців та інтелігенції, що відігравали важливу роль у суспільному житті республіки. Представники еліти та члени їх родин також отримували це харчування, однак зі значним доповненням. Досить, наприклад, подивитися на меню сніданків для наркомів, їх заступників та членів колегій наркоматів УРСР. Для їх приготування використовувалися не лише звичайні, а й дефіцитні продукти: ікра, голландський сир, балик тощо [13].

Серед великої кількості вчених, які вивчали соціально-побутові умови життя УРСР у 50-х рр. слід відмітити О. Бажана, який у статті «ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України» вказує на зростання добробуту перших партійних функціонерів республіки після смерті Сталіна [14]. На початку «відлиги», пише автор, пробудились надії на зміни суспільно-політичного життя, критикуючи сталінські порядки громадяни торкалися і діяльності українського керівництва, викриваючи стиль життя номенклатури. Зокрема, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і „платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих». Бажан звертає увагу, що спосіб життя і рівень забезпечення партійного керівництва критикував «член партбюро» одного з київських вузів [15].

В монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії» подається інформація щодо розкладу робочого дня працівників апарату ЦК. Для інструкторів, консультантів, відповідь-організаторів, лекторів і завідувачів секторами він тривав з 10 до 20 години. Для завідувачів, заступників завідувачів відділами та інших відповідальних працівників робочий день був на 2 години довше. У суботу робочий день мав тривати до 18:00 [16].

Для відповідальних працівників ЦК була встановлена півторагодинна перерва на обід, тоді як для керівних – 2 години. Столова Управління справами ЦК КП(б)У обслуговувала 1200 осіб, з яких понад 500 отримували дво- і триразове харчування. Для забезпечення столової апарату ЦК та інших організацій Управління справами продуктами існувало підсобне господарство, яке, маючи 639 га землі, спеціалізувалося на рослинництві з плодочевим ухилом та тваринництві.

Загалом, у сучасній українській історіографії нова політична історія, що поєднує інтерес до влади з методикою соціальної історії, ще не зайняла належного місця. Між тим як радянські повоєнні реалії багаті на цікавий матеріал. Сучасній «повсякденній»

історіографії бракує якісних досліджень щодо побуту радянської еліти України, її проблем та переживань. Найбільш очевидніша і найбільш турбуючи риса наявних досліджень, – низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій. Дослідники, а це переважно молоді вчені, які працюють над дисертаційними проектами або нещодавно їх захистили, воліють залишатися на описовому рівні, тяжіють до надмірної фактографічності. У працях з соціальної історії українських дослідників концептуально-теоретичний, методологічний компонент залишається переважно запозиченим, а не авторські розробленим чи творчо переосмисленим.

Наприкінці існування Радянського Союзу історіографія питання наповнилася багатим матеріалом мемуарного плану, публікація якого продовжилася і за доби незалежності України. Велика кількість корисного матеріалу щодо життя радянської еліти міститься у спогадах Н. Байбакова, Г. Воронова, А. Громико, щодо теми нашого дослідження досить корисними виявились спогади А. Ляшко та П. Шелеста [17-21].

Загалом, у сучасній українській історіографії нова політична історія, що поєднує інтерес до влади з методикою соціальної історії, ще не зайняла належного місця. Між тим як радянські повоєнні реалії багаті на цікавий матеріал. Сучасній «повсякденній» історіографії бракує якісних досліджень щодо побуту радянської еліти України, її проблем та переживань. Найбільш очевидніша і найбільш турбуючи риса наявних досліджень, – низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій. Дослідники, а це переважно молоді вчені, які працюють над дисертаційними проектами або нещодавно їх захистили, воліють залишатися на описовому рівні, тяжіють до надмірної фактографічності. У працях з соціальної історії українських дослідників концептуально-теоретичний, методологічний компонент залишається переважно запозиченим, а не авторські розробленим чи творчо переосмисленим.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы работы советских и современных ученых, посвященные о повседневной жизни украинской советской элиты. Уделено внимание системе льгот и привилегий высшей партийной номенклатуры УССР, уровню заработной платы советских чиновников, системе поощрения, а также обеспечению жильем и транспортом.

Ключевые слова: историография, повседневную жизнь, номенклатура.

SUMMARY

In the article is analysed the studies of soviet and modern research workers the everyday life of the Ukrainian Soviet elite. The author pays attention to the system of benefits and privileges of the top party's nomenclatura of country-region USSR, the wage level of the Soviet officials, system of encouragement, and also the provision of houses and transport.

Keywords: historiography, everyday life, nomenclature.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. 2-е изд. М., 2008. - 336 с.
2. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. - М., 2001. - 422 с.
3. Быков В.В. Партийное требование к руководителю / В.В. Быков. - М., 1964.
4. Зверев А. Совершенствовать государственный аппарат / А. Зверев. - М., 1955.–326 с.
5. Морозов П.Д. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров / П.Д. Морозов. - М., 1962. – 234 с.

6. Леонова Л.С. Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 / Л.С. Леонова. - М., 1979. – 364 с.
7. Разумов Е.З. Проблемы кадровой политики КПСС. - М., 1983.
8. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. - М., 1991. - 624 с.
9. Кулевиг Э. Народный протест в хрущевскую эпоху. Девять рассказов о неповиновении в СССР / Э. Кулевиг; перевод с англ. С. Иванова.- М., 2009.- 208 с.
10. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 / Сост. В. В. Денисов, А. В. Квашонкин, Л. Н. Малашенко и др. – М., 2004. – С. 145.
11. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.С.Герасимова. - Донецьк, 2007. – 20 с.
12. Руденко М. Найбільше диво - життя: Спогади / М. Руденко. - К.; Едмонтон; Торонто: Таксон, 1998. – 558 с.
13. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000рр.) / Л.В.Ковпак. - К., 2003. – 250 с.
14. Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». – К., 2006. – С. 114.
15. Там само. - С. 116
16. Там само.
17. Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина / Н.К. Байбаков. - М., 1998. - 340 с.
18. Воронов Г.И. Немного воспоминаний / Г.И. Воронов // Дружба народов. – 1989, № 1. - С. 60-78.
19. Громыко А.А. Памятное / А.А. Громыко. - Кн. 1 и 2. - М., 1990.
20. Ляшко А.П. Груз памяти / А.П. Ляшко. - Т.1-3. - К., 1997 – 2001.
21. Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”: Спогади, щоденники, документи, матеріали / В.К.Баран та ін. – К., 2003. - 655 с.